

2. Лесик Л.В. Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст. / Людмила Лесик // Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2. / Відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 442 с.

3. Галь Б.О. Глухівська пожежа 1784 р. у свідченнях очевидців та потерпілих / Богдан Галь // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – Випуск 9. – С. 283–291.

4. Воловик О. Епідемії на українських землях XVII–XVIII ст. та боротьба проти них. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/633>.

5. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А.Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.

6. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4661, 5 арк.

7. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Ч. 2. – Львів, 1904. – С. 387–442

8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18880, 5 арк.

9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13338, 23 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2519, 56 арк.

11. Заметки для описания Нежинского женского Введенского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 177–178.

12. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3346, 15 арк.

13. Ковалевский А. О большом пожаре в г. Нежине в 1797 году / А. Ковалевский // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – Март. – С. 558–559

14. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 1358, 25 арк.

15. Морозов О.С. Миський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О.С. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 01. – С. 61–64.

27. Харламович К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні / Підготовка тексту, післямова, коментарі: С. Чернухін, О. Морозов. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; Музей рідкісної книги; Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2011. – 380 с.; іл.

Лесик Л.Л. Благоустройство города Нежина XVII–XVIII веков

Статья посвящена мало исследованной теме в урбанистике – благоустройству городов XVII–XVIII веков. Автор определила главные стороны благоустройства Нежина XVII–XVIII веков: состояние мощеных дорог, санитарное состояние города. Подняты вопросы правопорядка и безопасности. На примерах пожаров второй половины XVIII в. показаны разрушительные последствия огня.

Ключевые слова: Нежин, город, благоустройство, пожар, дороги.

Lesyk L.L. Improvement of the city of Nizhyn in the XVII–XVIII centuries

The material is devoted to one little-studied topic in urban studies – improvement of cities of the XVII–XVIII centuries. The author identified the main aspects of the city's accomplishment: condition of cobblestone roads, sanitary condition in the city, law and order and security in the city, fire safety. On examples of fires of the second half of the XVIII century shocking effects of fire are shown.

Key words: Nizhyn, city, improvement, roads, fire.

12.03.2018 р.

УДК 94(477):623.817«1700/1721»

К.А. Желєзко

НІЖИНЬСЬКА ФОРТЕЦЯ В ЧАСИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.

Стаття присвячена функціонуванню ніжинської фортеці в часи Північної війни 1700–1721 рр. Окремий наголос зроблено на процесі відбудови та реконструкції фортеці.

Ключові слова: фортеця, реконструкція, воєвода, комендант, Північна війна.

Актуальність дослідження історії ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини та краєзнавчих розвідок. На сьогодні дослідженням ніжинської фортеці в часи Північної війни 1700–1721 рр. займалися історики М. Бережков, В. Дядиченко, Ф. Ласковський, Ю. Москаленко та інші. Питання використання полонених шведів на будівельних роботах у фортецях в Україні, зокрема в Ніжині, вивчала Г. Філіпова.

Ніжинська фортеця, збудована польською владою у 1618 р., за час свого існування перебувала у складі декількох держав та під управлінням різних чиновників. Так, у 1648 р., з початком Національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького, польські залоги були витіснені з Ніжина. З того часу фортеця знаходилася у віданні полковника Ніжинського козацького полку. Але, починаючи з 1659 р., управлінням фортецею почали займатися московські воєводи відповідно до підписаної Переяславської угоди між українським гетьманом Ю. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем. З того часу на території фортеці також розміщувався загін московських стрільців. Ніжинська фортеця в другій половині XVII ст. успішно витримала декілька штурмів та облог. Втім, в останній чверті XVII ст., фортеця не підтримувалася в належному стані, оскільки, зважаючи на зміну в геополітичному становищі країни, зникла військова загроза для регіону. Московська адміністрація не займалася відновленням та реконструкцією ніжинської фортеці, і такий стан речей зберігався до початку XVIII ст.

У зв'язку з новою військовою загрозою від Швеції цар Петро I наказав підготувати країну до війни, у тому числі і прикордонні фортеці. Так, 1700 р. до Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина було відправлено французького інженера Лямота де Шампі разом з перекладачем Григорієм де Рівером для огляду й створення креслень фортець згаданих міст [8, с. 419–420]. Наразі не встановлено, чи були дані креслення фортеці м. Ніжина втілені у життя. Натомість відомо, що 24 лютого 1700 р. цар віддав наказ про модернізацію наявних фортець Московського царства, зокрема в Ніжині цитадель мала вміщувати 600 чол. (в Переяславі 200 чол.). Коли саме і хто буде займатися даними фортифікаціями мало визначатися пізнішим царським указом [4,

с. 88–89]. Отже, зважаючи на географічне розташування Ніжина, московський цар Петро I розглядав ймовірність нападу шведських військ на ніжинську фортецю, тому наказав привести її в належний стан, щоб царські війська могли витримати штурм. Варто згадати наявні архівні документи, які свідчать, що в той час, незважаючи на те, що будівництвом фортець в Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові керували воєводи, міщани звільнялися від участі в будівельних роботах [17, с. 14].

Наявний короткий опис структури укріплень міста тих часів. Так, за записками о. Леонтія за 1701 р. в Ніжині «два укріплення, одне земляне, а острог дерев'яний» [15, с. 382]. Таким чином, мова йде про земляні вали навколо «Старого міста» та дерев'яний замок в його центрі.

Роботи по відбудові та розширенню оборонних споруд м. Ніжина проводились московськими ратними людьми в 1704–1705 роках. Був полагоджений та обкладений дерном вал, зроблена гребля завдовжки 15 сажнів і завширшки в 1 сажень, побудовані додаткові вежі, полагожені порохові склади тощо [5, с. 473].

Продовження Північної війни 1700–1721 рр. стимулювало московську владу до збільшення війська та подальшої модернізації фортеці. У той час, як зазначає дослідник Ф. Ласковський, «Фортеця Ніжина... складалася з 5 фронтів, чотири з яких, розташовані до поля, мали бастионні нариси з дуже малими бастионами, а прирічковий фронт складався з вала... з двома виступами. Профілі укріплення, в багатьох відношеннях, розміру зовсім не відповідали ні цілі, ні призначенню довготривалих укріплень» [8, с. 505–506].

У 1706 р. загальне командування важливими фортецями в Україні було доручено київському воєводі князю Д. Голіцину. В чолобитній, датованій 1706 р., він писав: «Велено мені бути на вашій царській службі в Києві воєводою і доглядати того міста Києва і міст же Чернігова, Ніжина і Переяслава фортеці...». На виконання царського наказу Д. Голіцин оглянув усі фортеці та запаси бойового спорядження і провіанту, що там зберігалися [5, с. 467].

Важливість ніжинської фортеці для Лівобережжя підтверджує універсал, виданий гетьманом І. Мазепою 15 листопада 1708 р. після його виступу проти Московського царства. Він забороняв козакам Веркіївської сотні слухати наказ царя щодо посилення московського гарнізону в ніжинській фортеці. Гетьман пише: «...Ніжинська московська фортеця цілому полку Ніжинському тяжка...». Вочевидь, він мав на увазі важкість взяття її штурмом а також розташування там московського гарнізону, і тому просив веркіївських козаків залишатися на своїх місцях і не переходити на бік московських військ [13, с. 413].

5 січня 1709 р. цар Петро I наказав канцлеру графу Г. Головкину відправити грамоту гетьману Івану Скоропадському, обраному 11 листопада 1708 р., з наказом прибути до Ніжина і розташувати там свою ставку. Ставка гетьмана знаходилася в місті протягом січня-лютого 1709 р. [3, с. 308]. Відомо, що в острозі ніжинської фор-

теці утримувалися схоплені прибічники І. Мазепи із старшини і шляхти. Сюди ж Г. Головкин відправив схоплену в дорозі дружину гетьманського керуючого О. Бистрицьку (родичка І. Мазепи) [14, с. 216]. Розміщення гетьманської резиденції в Ніжині після спалення московською армією Батурина підтверджує важливість ролі міста та всього Ніжинського полку для Гетьманщини.

З листа київського губернатора Д. Голіцина до керуючого Посольським приказом графа Г. Головкина, датованого 25 січня 1709 р., дізнаємося про перебування в ніжинській фортеці 284 чол. ратного гарнізону та додатково надісланих двох полків під командуванням Вестова та Нечаєва, а також наявність 40 гармат та мортир і 628 пудів пороху [10, с. 204].

Існує легенда, що у 1709 р. ніжинські козачки, переодягнувшись у чоловічий одяг, врятували місто від шведів. Наявні кілька її варіантів, що різняться в дрібницях. У «Дамському журналі» за серпень 1829 р. була вміщена невелика повість «Козацькі шапки», написана викладачем Гімназії Вищих наук князя Безбородька І. Кулжинським. У 1873 р. в Санкт-Петербурзі вийшла друком книга «Геройський подвиг ніжинських козачок часу імператора Петра Великого в 1709 р.» авторства А. Тупалова. «Русский инвалид» за 1903 р. опублікував статтю В. Перцова «Геройський захист Ніжина козачками в 1708 р. Історична легенда» (№ 4 від 14 травня). Як аналізує дослідник М. Бережков, подібні легенди зустрічаються і в інших містах Московського царства. Більше того, згадані твори містять багато помилок і неточностей в датах, подіях і фактах [1, с. 3–16]. До того ж історик Є. Тарле в своїй праці вказує: «... в Ніжині шведів не було...» [12, с. 259]. Також О. Рігельман пише: «Мазепа, який [шведському] королю був вожатим, вів його в міста Ромни і Гадач, шляхом, що не проходив містом Ніжином..., через перебування в ньому російських сил» [11, с. 552]. Тому з достовірністю можна стверджувати, що шведські війська не штурмували ніжинську фортецю.

У 1708–1709 рр. Петро I провів адміністративну реформу Московського царства, яка скасовувала посаду воєводи. Тепер комендант керував фортецею та московським гарнізоном в ній. З часом коменданти не тільки займалися справами фортеці та охорони її міста, а все частіше виступали в ролі арбітрів конфліктуючих сторін полкової еліти, що дало їм змогу втручатися в місцеве управління [6, с. 194–196]. Комендантом ніжинської фортеці в часи Північної війни був князь Кольцов-Масальський, який займав цю посаду до 1724 р. [7, с. 63; 19, арк. 8].

В жовтні-листопаді 1709 р. Ніжин став ледь не першим містом, куди за рішенням київського генерал-губернатора Д. Голіцина були відправлені підводи з полоненими шведами на будівельні роботи на території фортеці. Полонених могли залучати до заготовки дубових колод, а також до безпосереднього ремонту та будівництва фортечних споруд. Шведи, ймовірно, перебували в Ніжині до 1711 р. [16, с. 74–76].

З джерел дізнаємося, що будинки на території ніжинської фортеці знаходились в поганому стані, і тому за коменданта Кольцова-Масальського в 1710 р. був побудований комендантський двір силами солдат гарнізону та будівельних майстрів [19, арк. 8]. Не виключено, що полонені шведи також могли брати участь у будівництві комендантського будинку. Восени 1711 р. знову проводилися роботи по зміцненню укріплень міста Ніжина [5, с. 475]. У 1712 р. на території ніжинської фортеці було збудовано продовольчий магазин. У будівельних роботах брали участь козаки полку [5, с. 485].

У 1714 р. під управлінням інженер-полковника Бреклінга проводилися подальші роботи по реконструкції ніжинської фортеці. Проект мав на меті збільшити розміри п'яти бастионів, щоб надати фортечним ровам профіль, що мав забезпечувати кращу флангову оборону. Втім, робота по оновленню фортеці просувалася повільно та час від часу призупинялася [8, с. 506]. Так, 27 листопада 1719 р. ніжинський полковник Петро Толстой повідомляв московську адміністрацію про тимчасове припинення ремонту ніжинської фортеці [18, арк. 1–3]. Таким чином, за 6 років, згідно звітних планів 1720 р., було завершено роботи тільки по бастиону зі сторони річки та майже завершено будівництво сусіднього з ним бастиону з напільного боку; решта частина фортифікацій ще не оновлювалася [8, с. 506].

Маємо опис фортеці м. Ніжина за 1718 р. Так, згідно відомостей Київського губернського управління «*Ніжинського гарнізону фортеця земляна. В ній кам'яний погреб, та палатка кам'яна, в якій знаходиться порохова казна. Два амбари дерев'яних, в яких зберігаються полкові припаси та провіант*» [2, с. 70]. Цей же документ повідомляє про наявність 188 солдатів та 3 офіцерів. Артилерійський парк нараховував 82 гармати різного типу [10, с. 205].

Варто згадати про будівництво важливої споруди на території ніжинської фортеці в останній рік Північної війни (1721) – кам'яної церкви Богоявлення Господнього, «*котрої раніше в замку не було*», більші відомі під назвою «*Замкова*». Одноіменна дерев'яна церква існувала і раніше [9, с. 97–98]. Напроти храму розташовувалися кам'яний церковний погреб та двір коменданта [15, с. 382].

Отже, ніжинська фортеця за часи Північної війни 1700–1721 рр. зазнає масштабних реконструкцій та відбудов. Тепер оборонні укріплення міста знову були здатні витримати можливий напад ворожого війська. Московська влада збільшує кількість війська, розташованого на території замку, та забезпечує його необхідними зброєю і продовольством. Більше того, в управлінні фортецею на зміну воєводам приходять коменданти. Протягом хоч і нетривалого часу в Ніжині перебувала резиденція гетьмана І. Скоропадського, що засвідчує як важливість ролі міста у цій військовій кампанії, так і його відновлення після масштабної руйнації від пожежі та грабунку московською армією Г. Ромодановського в 1668 році. Таким чином, нова військова загроза з боку

шведської армії сприяла зростанню важливості ніжинської фортеці в обороноздатності Чернігово-Сіверщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Бережков М. Нежинские придания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского учебного Общества при Институте князя Безбородко, 14 сентября 1909 г.) // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин: Типо-Лит. насл. В.К. Меленевского, 1910–11. – Т. VII. – С. 3–16.
2. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.
3. Гуржий О.І. Иван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.
4. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. 12. – СПб, 1872. – 424 с.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О. Гуржий. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
6. Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька». Автор і упорядник І. Корбач. – К.: Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
7. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
8. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Т. 2. – СПб, 1861. – 642 с.
9. Москаленко Ю.С. Ніжинський замок // Ніжинська старовина. – Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 96–98.
10. Погода Ю.В., Иванюк Я.Г. Полтавская баталия: Крепости и герои. – М., 2009. – 384 с.
11. Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
12. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 480 с.
13. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Ред. Сохань П. – НТШ, Київ-Львів, 2006. – 801 с.
14. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс, 2001. – 276 с.
15. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Кн. 7. – 440 с.
16. Філіпова Г.В. Відправлення шведських полонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина. – Вип. 23(26). – Ніжин, 2017. – С. 73–77.
17. Філіпова Г.В. Укріплення Києва напередодні Північної війни: проект Лямота де Шампі // Питання історії науки і техніки – № 3 (39). – 2016. – С. 12–18.
18. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 456, 3 арк.
19. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 3976, 10 арк.

Железко К.А. Нежинская крепость во времена Северной войны 1700–1721 гг.

Статья посвящена функционированию Нежинской крепости во времена Северной войны 1700–1721 гг. Отдельный акцент сделан на процессе восстановления и реконструкции крепости.

Ключевые слова: крепость, реконструкция, воєвода, комендант, Северная война.

Zhelezko K.A. Nizhyn fortress during the Northern War of 1700–1721

The article is devoted to the functioning of the Nizhyn fortress during the period of the Northern War of 1700–1721. A special emphasis was placed on the process of reconstruction of the fortress.

Key words: fortress, reconstruction, voievoda, commandant, Northern War.

24.02.2018 р.

